

ἀφιερώνω εἰς τὸν Ἑλληνα συνάδελφον κ. Λούβαριν λίαν εὐγνωμόνως ἔτεκα πάντων ἐκείνων δι' ὃν οὗτος μὲ κατέστησεν ἐν πολλοῖς πλούσιον καὶ εὐτυχῆ».

‘Αγαπητὲ συνάδελφε, εἰσέρχεσαι εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν μετά τυνος καθυστερήσεως, ἀλλὰ πάντως μεθ’ ἵκανῆς εἰσέτι πνευματικῆς ζωτικότητος, ὥστε νὰ δύνασαι ἐπὶ σειρὰν ἐπῶν, θείᾳ πάντως ἐπιτεύξει καὶ συνάρδει, καὶ εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ἐν αὐτῇ ἐπιτελούμένου πνευματικοῦ ἔργου, ἀμέσως καὶ ἐμμέσως, σπουδαίως νὰ συμβάλῃς καὶ τὰς περὶ σοῦ προσδοκίας τοῦ ἰδρύματος τούτου καὶ τοῦ ἔθνους καθ’ ὅλουν νὰ δικαιώσῃς. Λοιπόν, ώς εᾶς παρέστης καὶ ἔθρωσο, φίλατε.

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ Κ. ΝΙΚΟΛ. ΛΟΥΒΑΡΙ

Μετὰ τὸν χαιρετισμὸν καὶ τὴν προσφώνησιν τοῦ κ. Παναγ. Μπρατσιώτου, διὰ τὴν ἐκλογήν του, ως καὶ τὸν Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας δι’ ὅσα εἶπε περὶ τῆς ἐν γένει ἐπιστημονικῆς δράσεως αὐτοῦ, εἶτα δὲ ὡμίλησε μὲ θέμα :

Η ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ

Πρὸν ἐπιληφθῶμεν τῆς πραγματείας τοῦ θέματος ἡμῶν, αἰσθανόμεθα τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εὐχαριστήσωμεν τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν διὰ τὴν τιμὴν τῆς δροίας κατηξίωσεν ἡμᾶς κατατάξασα διὰ τῆς ἐκλογῆς μας μεταξὺ τῶν ἑταίρων αὐτῆς, ως καὶ τὸν ἀξιότυμον κ. Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας, δστις ἐκύρωσε τὴν ἐκλογὴν ταύτην καὶ τὴν Κυβέρνησιν, ἡ δροία ἐνέψωνεν αὐτήν. Τὸ θέμα περὶ τοῦ δροίου θὰ ἔχωμεν τὴν τιμὴν νὰ δμιλήσωμεν πρὸς ὑμᾶς ἀναφέρεται εἰς ἐπὸν τὰ σηματικώτερα καὶ περιεκτικώτερα πεδία τοῦ πνεύματος, εἰς τὴν Θρησκείαν. Ἡ περὶ αὐτὴν ἔρευνα διακρίνεται εἰς ἴστορικήν, ψυχολογικὴν καὶ φιλοσοφικήν, ώς συμβαίνει περὶ τὴν ἔρευναν καθόλου τῶν πνευματικῶν δεδουμένων. Ἡ τελευταία αὕτη ἐμφανίζει ἀπό τινων δεκαετηρίδων αἰσθητὴν τροπὴν πρὸς αὐτὰ ταῦτα τὰ πράγματα, ἐν ἀγτιθέσει πρὸς τὴν ἀνεδαφικὴν κατὰ τὸ πλεῖστον περὶ Θρησκείας θεωρίαν τῆς παλαιοτέρας φιλοσοφίας, ἡ δροία δίκην προκρούστον ἐπεχείρει νὰ προσαρμόσῃ τὴν Θρησκείαν εἰς τὰς ἐκ τῶν προτέρων κατασκευὰς αὐτῆς ἢ πρὸς τὰς κοσμοθεωριακάς της προϋποθέσεις. Εκ τῶν πραγμάτων τούτεστιν, ἐνταῦθα ἐκ τῶν δεδουμένων τῆς ψυχολογίας τῆς Θρησκείας καὶ τῆς ἴστορίας τῶν Θρησκευμάτων ἀφορμωμένη καὶ ἡ παροῦσα δμιλία θὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐκθέσῃ εἰς τί συνίσταται ἡ οὐδία τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου κατὰ τὴν σύγχρονον φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας, ἢ μᾶλλον κατὰ τοὺς διαπρεπεστέρους ἐκπροσώπους αὐτῆς.

“Η Θρησκεία εἶναι φαινόμενον καθολικόν, ἐμφανιζομένη ὡς ψυχολογική, ἴστορική καὶ κοινωνική πραγματικότης. Διὰ τοῦτο καὶ ἀπετέλεσεν ἀνέκαθεν ὑποκείμενον πολλαπλῆς ἔρεύνης, ἴστορικῆς, ψυχολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς. Διεξερχόμενοι τὴν ἴστοριαν τῆς τελευταίας ταύτης κατατίθουν εὐκόλως εἰς τὴν διάκρισιν τριῶν κυρίων τύπων φιλοσοφικῆς ἔρεύνης τῆς Θρησκείας, ἐφ' ὅσον αὕτη ἀποτελεῖ συνδυασμὸν φιλοσοφίας καὶ Θρησκείας, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ σημαίνει ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου ἐπὶ τῇ βάσει φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων καὶ διὰ τῶν μεθόδων τῆς φιλοσοφίας. ”Η δηλαδὴ δύναται τὸ κέντρον τοῦ βάρους νὰ κεῖται ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας ἢ ἀντιστρόφως ἐπὶ τῆς Θρησκείας. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν καθορίζουσα δύναμις εἶναι ἡ φιλοσοφία, ὡς τὸ λογικῶς, χρονικῶς καὶ πραγματικῶς πρότερον. Πρὸς φιλοσοφικὴν ἔρευναν τῆς Θρησκείας ἀφοροῦται τις ἐξ ὀρισμένου τυὺς φιλοσοφικοῦ συστήματος ἢ ἐξ ὀρισμένων φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων, ἀλλαὶ λέξειν, ἐμβάλλει τὴν Θρησκείαν εἰς προϋπάρχουσαν ἥδη φιλοσοφικὴν κατασκευὴν καὶ ἔρμηνει αὐτὴν ἐξ αὐτῆς καὶ δι’ αὐτῆς. Εἶναι φανερὸν διτὶ ἡ ἔρμηνεια αὕτη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν προτέρων συγκεκριμένην φιλοσοφίαν τοῦ ἔρευνητοῦ καὶ προκαθορίζεται ὑπὲρ αὐτῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον τού εἶναι ἐστραμμένον μορομερῶς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς Θρησκείας, τὸν Θεόν, περὶ τὸν δποῖον ἔχει ἀσχοληθῆ ὁ φιλόσοφος, πρὸς τὸν λόγον τοῦ παντός, τὴν πρώτην ἀρχὴν τῶν ὅντων, τὸ ἀπόλυτον ἢ τὸ ὅντως ὅν. Τοῦτο, ἀπόρροιαν τῆς μεταφυσικῆς τού ζητήσεως, ἐπανευρίσκει εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς Θρησκείας. ”Ἐκ τοῦ ἀπολύτου τούτου προσδιορίζει καὶ τὴν οὐσίαν τῆς Θρησκείας, ὡς σχέσιν δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἐκείνην πραγματικότητα, ὡς καὶ τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς, ταντίζων τὸ ἀπόλυτον ἐκείνο τῆς μεταφυσικῆς τού ἔρεύνης πρὸς τὸν Θεόν τῆς Θρησκείας καὶ καταδεικνύων οὕτω, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ πραγματικόν. Τὸν τύπον τοῦτον δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν θεωρητικὸν ἢ μεταφυσικὸν τύπον τῆς φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας. Κατ’ οὐσίαν δμως δὲν πρόκειται περὶ φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως. Λιότι ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν Θρησκείαν ὡς δλον, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, εἰς τὴν ὑπαρξίαν τού, τὴν οὐσίαν τού, τὰ ἰδιώματά τού, τὴν σχέσιν τού πρὸς τὸν κόσμον. Διὰ τοῦτο ὁρθῶς μέχρι τοῦ Καντίου δὲν χαρακτηρίζεται ὡς φιλοσοφία τῆς Θρησκείας ἀλλ’ ὡς φυσικὴ Θεολογία, τῆς δποίας εἰσηγητής ἐγένετο κυρίως δ’ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν δποίαν διεμόρφωσε περαιτέρω συστηματικῶς Θωμᾶς δ’ Ἀκυνθότος.

Τὴν μεταφυσικὴν ταύτην περὶ Θρησκείας ἐκδοχὴν διέσεισε σφόδρα δ Κάρτιος. Διὰ τοῦ μεγάλου τούτου ἰδρυτοῦ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας ἡ φιλοσοφικὴ ζήτησις στρέφεται ἀπὸ τοῦ ἀντικείμενον πρὸς τὸ ὑποκείμενον, μεταπίπτει δηλαδὴ εἰς αὐτοστοχασμόν, εἰς στοχασμὸν τοῦ πνεύματος περὶ ἑαυτοῦ, τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν

λειτουργιῶν τον. Τὸ κέντρον αὐτῆς δὲν ἀποτελεῖ πλέον τὸ ἀντικείμενον, ἀλλ᾽ ἡ τὸ ἀντικείμενον διαμορφοῦσα συνείδησις. ⁶ Οθεν ἔργον τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς συνειδήσεως ταύτης καὶ τῶν περιεχομένων της. ⁷ Η μεταφυσικὴ ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῆς κριτικῆς τοῦ λόγου, ἡ δοπία ἔρευνῆς τοὺς διαφόρους τρόπους τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πνεύματος, ὡς ἐκδηλοῦνται αὗται διὰ τοῦ θεωρητικοῦ ἢ καθαροῦ, τοῦ πρακτικοῦ, τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ λόγου, οἱ δοποὶ δὲν θεωροῦνται τώρα οὐχὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς *quaestio facti*, ἀλλὰ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς *quaestio juris*, τοιτέστιν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς δικαιώσεως καὶ τοῦ κύρους. ⁸ Η φιλοσοφία κατευθύνεται τώρα πρὸς τὸ ἐξ ὑποκειμένου, τὸ *a priori* περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως, ὅχι λοιπὸν πρὸς τὸ ὑπερβατικόν. ⁹ Η ἐφαρμογὴ τῆς κριτικῆς ταύτης φιλοσοφίας τὴν δοποίαν εἰσηγήθη διέγας φιλόσοφος εἰς τὴν θεωρητινή Θρησκείας ὁδήγησεν εἰς νέαν μορφὴν τῆς περὶ αὐτὴν φιλοσοφίας. ¹⁰ Αντικείμενον ταύτης δὲν ἀποτελεῖ πλέον ὁ Θεός, ἀλλ᾽ αὐτὴ ἡ Θρησκεία ὡς ἴδια μορφὴ ἢ ἴδια λειτουργία τῆς συνειδήσεως. ¹¹ Άλλὰ μετὰ τοῦ ἀντικειμένου μεταβάλλει μορφὴν καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας. Αὕτη δὲν συνίσταται πλέον εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρχειας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ᾽ εἰς τὴν ἔνταξιν τῆς Θρησκείας ἐντὸς τοῦ συνόλου τῶν μορφῶν ἢ λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως, ἔνθα χωρεῖ παραλλήλως πρὸς τὸ θεωρητικόν, πρακτικὸν καὶ αἰσθητικὸν *a priori* καὶ εἶναι δηλωτικὴ τούματος, ὡς ἐκεῖναι. Οὗτω τὴν θέσιν τῆς μεταφυσικῆς ἀπόδειξιος τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας καταλαμβάνει ἡ κριτικὴ κατάδειξις τοῦ κύρους καὶ τῆς δικαιώσεως τῆς Θρησκείας. ¹² Ο τύπος οὗτος τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνης τῆς Θρησκείας ἐκλήθη δικτικὸς τύπος καὶ κατέληξε τὸ μὲν εἰς τὴν διάλυσιν αὐτῆς διὰ τῶν *Kantianῶν* τῆς *Scholēs* τοῦ *Marburg*, ὡς δεικνύει τὸ ἔργον τοῦ *Vaihinger* «Ως ἔάρ», τὸ δὲ εἰς περαιτέρῳ ἀνάπτυξιν τοῦ Θρησκευτικοῦ *a priori* διὰ τοῦ *Troeltsch* καὶ ἄλλων, τὸ δὲ τέλος εἰς τὴν ἀξιολογικὴν θεώρησιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς *neokantianῆς* σχολῆς τῆς *Bádης*, ἵδια δὲ διὰ τῶν *Münsterberg*, *Windelband* καὶ *Rickert*. Κοινὸν πρὸς ἄλληλους ἔχουσιν οἱ δύο οὗτοι τύποι τὴν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν τῆς Θρησκείας ἐφαρμογὴν προκαθωρισμένης τυρὸς φιλοσοφικῆς θεωρίας, χρονικῶς, λογικῶς καὶ πραγματικῶς προηγούμενης αὐτῆς.

¹³ Εν ἀντιμέσει πρὸς αὐτοὺς ἀφορμάται διὰ τρίτος θεμελιώδης τύπος τῆς φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας ὅχι ἐκ τῆς φιλοσοφίας, ἀλλ᾽ ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς Θρησκείας, ἡ δοπία θεωρεῖται τώρα ὡς τὸ λογικῶς, χρονικῶς καὶ πραγματικῶς πρότερον. ¹⁴ Αγροοῦσα πᾶσαν περὶ κόσμου καὶ βίου θεωρίαν τρέπεται πρὸς τὴν Θρησκείαν, πρὸς τὴν θρησκευτικὴν πραγματικότητα, ὡς αὕτη πρόκειται εἰς ἡμᾶς διὰ τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ἐμπειρίας, διὰ τῆς ἴστορίας τῶν θρησκευμάτων καὶ διὰ τῆς ψυχολογίας τῆς Θρησκείας. ¹⁵ Η περὶ τῆς Θρησκείας θεωρία συγκροτεῖται ἐκ τῆς ἐπαφῆς πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν θρησκείαν καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἐρμηνείαν αὐτῆς ἐκ ταύτης, ἔσω-

θεν οὐχὶ ἔξωθεν, ἐξ ἄλλου τινός, ἐκ τῆς φιλοσοφίας. Οὗτο ἡ φύσις, ἡ οὐσία καὶ τὸ νόημα τῆς θρησκείας συνάγονται ἐπὶ τῇ βάσει ἀπροκαταλήπτου ἐρεύνης τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Κατ' ἀνάλογον τρόπον διευκρινίζεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Καταδεικνύεται δηλαδὴ ὅτι τὴν ἀλήθειαν ἔαντης θεμελιοῦ αὐτὴ ἡ Θρησκεία διὰ τῆς ἐν τῇ θρησκευτικῇ συνειδήσει αὐτοφανείας αὐτῆς, ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ περὶ τὴν τέχνην καὶ τὴν ἡθικήν. Λιότι ἐνταῦθα οὕτε περὶ ἀληθείας ἐν ἐμπειρικῇ ἐννοίᾳ οὕτε περὶ λογικῆς ἀληθείας πρόκειται, ἀλλὰ περὶ ἀξιολογικῆς ἀληθείας, περὶ τῆς ὁποίας ἰσχύει τὸ «ἔρχον καὶ ἵδε» τὸ Ἀποστόλου Φιλίππου πρὸς τὸν Ναθαναήλ. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐμφανίζεται ἡ Θρησκεία καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ κατὰ τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς ὡς φαινόμενον *sui generis*, διακεκριμένον καὶ ἀπὸ τῆς γνώσεως καὶ ἀπὸ τῆς τέχνης καὶ ἀπὸ τῆς ἡθικῆς, ὡς φαινόμενον λοιπὸν αὐτόνομον καὶ αὐτοτελές. Τῆς τοιαύτης ἐκδοχῆς τῆς θρησκείας εἰσηγητὴς ἔχοματισεν δι πολὺς *Schleiermacher* διὰ τῶν περιφήμων «Λόγων περὶ θρησκείας». Ἀπορρίπτων καὶ τὴν ἐκδοχὴν αὐτῆς ὡς γνώσεως, ὡς ἡρμήνευσεν αὐτὴν ἡ μεταφυσικὴ τοῦ παρελθόντος, καὶ τὴν ἀποπικτικὴν σύνδεσιν αὐτῆς πρὸς τὴν ἡθικήν, ἥν ἐπιχείρησεν δι Κάντιος, καὶ τὴν ταύτισιν αὐτῆς πρὸς τὴν τέχνην τὴν ὁποίαν προέβαλλεν δι μαθητῆς τοῦ Καντίου *Fries*, ὥρισεν αὐτὴν ὡς συναίσθημα ἀπολύτου ἔξαρτήσεως ἢ ὡς ἐποπτείαν τοῦ αἰωνίου.⁴ Υπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἵδεῶν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ θεολόγου ἡ περὶ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας ἐρευνα ἔταμε νέας ὁδούς, ἐκ τῶν ὁποίων δύο μόνον εἶναι ἀνάγκη, δπως ἔξαρωμεν ἐνταῦθα, τὰς μᾶλλον σημαντικάς.

Ἡ μία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν Θρησκείαν, ὡς ἀποκαλύπτεται αὐτῇ διὰ τῆς ἴστορικῆς καὶ ψυχολογικῆς ἐρεύνης αὐτῆς. Τὰ πρόσιματα τῆς ἐρεύνης ταύτης χρησιμεύονταν ὡς βάσις πρὸς καθορισμὸν τῆς οὐσίας καὶ τοῦ νοήματος τῆς θρησκείας ὑπὸ τοῦ ἐρευνητοῦ, διὸποτε δὲξύνει τὴν αἰσθησιν, ἥν ἐκ τῆς ἵδιας αὐτοῦ ἐμπειρίας κέπτηται διὰ τῆς ἴστορικῆς καὶ ψυχολογικῆς γνώσεως τῆς Θρησκείας, διὰ τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἐν τῇ προσευχῇ, τῇ λατρείᾳ, τῇ τέχνῃ, ὡς καὶ διὰ τῆς ἐνασχολήσεώς του περὶ τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς προσωπικότητας τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης τῆς Θρησκείας προσήγαγε μάλιστα πάντων δι *Wobbermin*, λαβὼν ἀφορμὴν ἀπὸ τὸ γνωστὸν ἔργον τοῦ Οντόλλιαμ *James*: «ἡ Θρησκευτικὴ ἐμπειρία», δπερ καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν γερμανικήν.

Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ μέθοδος αὐτῇ εἶναι αὐστηρῶς ἐμπειρική, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς προηγούμενας, δύναται δύμως νὰ χρησιμοποιῆ συγχρόνως καὶ τὴν διαίσθησιν, προσπαθοῦσα νὰ συλλάβῃ τὸ δημιούργεν τῶν καθ' ἔκαστον θρησκευτικῶν δεδομένων τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ἴστορίας ὑποχρυστόμενον νόημα κατ' ἀμεσον τρόπον. Οὗτω

ἡ διὰ τούτων πραγματουμένη γνῶσις τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας συμπληροῦται καὶ προάγεται διὰ τῆς ἀμέσου αὐτῆς θέας. Ἡ μέθοδος αὗτη, ἡτις ἐκλήθη φαινομενολογική, ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον εἶδος τοῦ τρίτου θεμελιώδους τύπου τῆς φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, εἰσαχθεῖσα ὑπὸ τοῦ *Husserl* καὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς οὐσίας τῆς Θρησκείας, ἐφαρμοσθεῖσα ὑπὸ τοῦ *Max Scheller*, ἐν στενῇ ἐπαφῇ πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν τῆς Θρησκείας. Ἡ σημαία αὐτῆς ἀπαιτεῖ, δύνας ἐνδιατρίψωμεν κάπως περισσότερον περὶ αὐτήν. Φαινομενολογία εἶναι ἡ περὶ τὰ φαινόμενα ὡς τοιαῦτα καὶ καθ' ἕαυτὰ ἀσχολουμένη ἐπιστημονικὴ μέθοδος. Ἡ περὶ αὐτὰ ἐγασχόλησις σημαίνει θεώρησιν αὐτῶν ἐν στενῇ ἐπαφῇ καὶ ἐν πλήρει ἀφοσιώσει πρὸς αὐτά, συνεχῆ κατεύθυνσιν τοῦ βλέμματος ἐπ' αὐτά, προσανατολισμὸν ἐννοιῶν καὶ θεωριῶν πρὸς τὰ φαινόμενα, τὰ δύοια ἀναλύει καὶ περιγράφει, ἀπηλλαγμένα παντὸς ἐπουσώδους καὶ τυχαίου. Ἄλλαις λέξεισι σημαίνει αὐστηρὰν στροφὴν πρὸς αὐτὰ ταῦτα τὰ πράγματα, κατ' ἄντιθεσιν πρὸς τὰς ἀνεδαφικὰς καὶ ἐκ τῶν προτέρων περὶ αὐτῶν κατασκευάς. Τὸ μεθοδολογικὸν τοῦτο αἴτημα φαίνεται αὐτονόητον. Ἄλλ' ὅμως ἡ ἴστορία διδάσκει δι τὸ αὐτονόητον δὲν ἵσχυσε πάντοτε ὡς τοιοῦτο κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Τὴν ἔξηγησιν παρέχει ὁ Γκαΐτε: «ποιὸ εἶναι τὸ δυσκολώτερον ἀπ' ὅλα; Ἐκεῖνο ποὺ σοῦ φαίνεται ὡς τὸ εδυκολώτερον: Νὰ βλέπῃς μὲ τὰ μάτια δι, πι βρίσκεται μπροστά στὰ μάτια σου». Ἡ φιλοσοφία πρὸ πάντων τῆς θρησκείας ὑπέπεσε πολὺ συχνὰ εἰς τὸ σφάλμα νὰ κλείῃ τὰ δύματα πρὸς τὸ ἐνώπιον αὐτῆς κείμενον καὶ νὰ στοχάζεται ὅχι ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ φαινομένου, «τοῦ φαινεοῦ μυστηρίου», ἀλλ' ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ καὶ ἐναρτίον αὐτοῦ. Ἄλλ' ἂς ἐπιστρέψωμεν εἰς τὴν Φαινομενολογίαν. Ἡ μέθοδος αὕτη συνίσταται, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν θέαν τῆς οὐσίας τῶν φαινομένων. Τοῦτο ὅμως οὔτε εὑκολὸν εἶναι οὔτε ἀπλοῦν. Πάντως ἀπαραίτητος προϋπόθεσις αὐτῆς εἶναι, ὡς ἔδειξεν ὁ *Volkelt*, ἡ ἐν τῇ συνειδήσει παρονοία τοῦ φαινομέρου. Λιότι ἀντικείμενα ἔκπος αὐτῆς τελοῦντα παραμένουν ἀπρόσιτα εἰς τὴν θέαν ἐκείνην τῆς οὐσίας. Προκειμένου λ.χ. περὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς οὐσίας τοῦ δξυγόνου ἡ τοῦ κυττάρου, ἀνάγκη νὰ στηριζώμεθα ἐπὶ τῶν μεταβλητῶν δεδομένων τῆς κατ' αἰσθησιν ἐμπειρίας, βάσει τῶν δποίων καταλήγομεν εἰς συμπεράσματα περὶ τοῦ ἀνεξαρτήτου τῆς συνειδήσεως ἐκείνου, τὸ δποῖον παραμένει τὸ αὐτὸ πρὸς ἔαντὸ καθ' ὅλα τὰ ἐναλλάσσοντα δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Ἡ περὶ αὐτοῦ γνῶσις ἡμῶν εἶναι λοιπὸν ἔμμεσος, τὸ φαινόμενον δὲν εἶναι κατ' ἀμεσον τρόπον παρὸν ἐν τῇ συνειδήσει. Ἐπειτα ὅμως ἔλλείπει ἡ αὐτοβεβαιότης τῆς συνειδήσεως καὶ τὸ δυνατὸν τοῦ διαχωρισμοῦ οὐσιώδους καὶ μεταβλητοῦ, γενικοῦ καὶ ἀτομικοῦ. Λιὰ τῆς ἐφαρμογῆς ὅμως τῆς φαινομενολογικῆς μεθόδου εἰς τὴν ἔρευναν τῶν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως καὶ συγκεκριμένως τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας ἐπιδιώκομεν τὴν ἀμεσον, ὡς ἐλέχθη θέαν τῆς οὐσίας τοῦ φαινομένου, δηλαδὴ τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐξ ἄλλου τινὸς μὴ δυ-

ναμένουν νὰ παραχθῆ, τὴν θέαν τῆς οὐσίας τοῦ ἀγίου, ὡς καλοῦμεν τὴν κατηγορίαν τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας, τὸ δποῖον εἶναι ἔμμονον εἰς τὴν συνείδησιν δεδομένον, δηλαδὴ ἐν τῷ θρησκευτικῷ βιώματι καὶ δι' αὐτοῦ. Ἀρακαλύπτομεν αὐτὸν εἰς τὸν κόσμον τῆς συνειδήσεως καὶ καθιστῶμεν αὐτὸν συνειδητὸν διὰ μεθοδικῆς ἀναλύσεως τοῦ βιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας. Συναντῶμεν ὅμως αὐτὸν καὶ εἰς τὴν ἴστορίαν, εἰς τὰ θρησκευτικὰ βιώματα τῶν ἄλλων, εἰς γραπτὰ μημεῖα, τύπους λατρείας, εἰκαστικάς τέχνας καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μημεῖα, ἀλλ᾽ ἵδια εἰς τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς φυσιογνωμίας. Λιὰ τῆς ξένης ταύτης ἐμπειρίας συμπληρωῦμεν καὶ διασαφηνίζομεν τὴν ἡμετέραν ἀμεσον ἐμπειρίαν, ἵνα ἐξ αὐτῆς, πλουσιωτέρας πλέον, στραφῶμεν πάλιν πρὸς τὴν ξένην ἐμπειρίαν καὶ τάναπαλιν. Οὗτος εἶναι ὁ λεγόμενος θρησκειολογικὸς κύκλος τοῦ *Woddermin*, δοτις ἐφήδμοσεν αὐτὸν εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Ἀναγκαία ὅμως, ὡς εἶναι αὐτονόητον, προϋπόθεσις πρὸς τὴν τοιαύτην ἐρευναν εἶναι τὸ ἵδιον τοῦ ἐρευνητοῦ θρησκευτικὸν βίωμα. Ἰσχύουν καὶ ἐδῶ οἱ λόγοι τοῦ πνεύματος πρὸς τὸν Φάοντο: «Ομοιάζεις πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ δποῖον ἐννοεῖς», δπερ καὶ ἀντιστρεφόμενον εἶναι ἐξ ἵσου ἀληθές: «Ἐννοεῖς τὸ πνεῦμα πρὸς τὸ δποῖον δμοιάζεις». Ὁ ἐρευνῶν ἀνάγκη νὰ ἐνατείζῃ τὰς ἐγχρώμους παραστάσεις, ποὺ κοσμοῦν τὰ παραδίνυρα τοῦ ἱεροῦ, ἐκ τῶν ἔνδον, διὰ νὰ μεταχειρισθῶ πάλιν τὸν λόγον τοῦ μεγάλου ποιητοῦ. Διαφορετικά, ἀν δηλαδὴ παραμένῃ εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ, δὲν βλέπει εἰμὴ ἀμορφα καὶ ἀκατάληπτα σχήματα, τὰ δποῖα στεροῦνται καὶ κάλλους καὶ νοήματος.

Τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἐκ τῶν ἔσω θεώρησιν ταύτην τῆς Θρησκείας ἐδίδαξεν εἰς ἡμᾶς κνρίως δ Αὐγούστηνος, δοτις πρῶτος ἐστράφη πρὸς τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ σύμπαντος τοῦ ἀνθρώπου. Καιρὸς ὅμως εἶναι νὰ φίωμεν ταχὺ βλέμμα εἰς αὐτὸν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον. Κατὰ τὴν σύγχρονον φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας αὕτη οὔτε γνῶσις εἶναι οὔτε θεωρητικὸν καθόλου ἐνέργημα, ἀλλὰ ἀναβλύζει ἐκ μὴ δεκτικῶν λόγουν βαθῶν τοῦ θυμικοῦ, εἶναι ζωὴ, βίωμα τὸ δποῖον ἐκπηγάζει ἐκ τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης προσωπικότητος καὶ τοῦ δποίου μετέχοντος πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, συναίσθημα, νόησις, φαντασία, βούλησις. Κατὰ τοῦτο ἄλλωστε διαφέρει τὸ βίωμα ἀπὸ τὸ συναίσθημα, διτι κινεῖ οὐ μόνον αὐτό, ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν ψυχὴν καὶ κατακυριεύει αὐτῆς. Ἀλλὰ τὸ οὖσιδες συνίσταται εἰς τὴν ἰδιότυπον ζωήν, ἡ δποία σφύζει δπισθεν τῶν παραστάσεων τῶν εἰκόνων καὶ τῶν συμβόλων, ποὺ χρησιμεύουν πρὸς ἔκφρασιν αὐτῆς, καὶ δπισθεν τῆς βονλήσεως, τὴν δποίαν ὥθει πρὸς δρᾶσιν ἡ ζωὴ αὕτη. Ἡ ἰδιότυπος αὕτη ζωὴ ἀναφέρεται εἰς ἵδιον εἶδος ἀξιῶν, τὰς δποίας δ περίφημος θρησκειολόγος *Söderblom* ἔχαρακτήρισε διὰ τοῦ δμαδικοῦ δροῦ «τὸ Ἀγιον», δπως ἐκφράσῃ τὴν ἰδιότυπιαν τῶν ἀξιῶν τούτων καὶ τὸν ὑπερβατικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα. Τοῦτο δὲ διότι δρισμὸς τῆς οὐδίας τῆς Θρησκείας

στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον στενός, ἅτε μὴ περιλαμβάνων ὅλον τὸ πλάτος τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ ἅτε παρορῶν τὸ γεγονός, ὅτι ἡ εἰς Θεὸν πίστις δὲν ἀποτελεῖ τὸ κυριώτατον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς θρησκείας. Κατὰ τὸν διαπρεπῆ Σουηδὸν «Ἐνσεβῆς εἶναι τις, ἐφ' ὅσον κέντηται τὸ βίωμα τοῦ ἄγιου», ἐφ' ὅσον δηλαδὴ κέντηται τὸ βίωμα τῆς ἰδιοτύπου ἀξίας τὴν ὅποιαν καλοῦμεν ἄγιον ἢ θεῖον. ⁷ Άλλ⁸ δριστικῶς ἐπολιτογραφήθη ὁ ὅρος «ἄγιον» ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ὥπο τοῦ Γερμανοῦ Θρησκειολόγου καὶ φιλοσόφου Rudolf Otto διὰ τοῦ περιωνύμου ἔργου του «Τὸ Ἀγιον», τὸ δποῖον ἀριθμεῖ ἐντὸς 4 περίπου δεκαετηρίδων πλείονας δεκάδας ἐκδόσεων. ⁹ Υπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ ὅρίζει καὶ ὁ μαθητής του Mensching, καθηγητὴς τῆς Θρησκειολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βόννης, τὴν Θρησκείαν ὡς βίωμα τοῦ ἄγιου ἢ ὡς συνάντησιν τοῦ ἄγιου ὑπὸ τῆς ψυχῆς, ἡ ὅποια εἰς τὴν συνάντησιν ταύτην ἀπαντᾷ διὰ ποικιλοτρόπου συμπεριφορᾶς, ὡς εἶναι ἡ προσευχή, ἡ λατρεία καθόλου, τὸ δόγμα, ὁ ἡθικὸς βίος ἢ ἡ ἱερὰ σιγή, τὴν ὅποιαν ενδίσκομεν προπάντων εἰς τὸν μυστικὸν ὅλων τῶν αἰώνων καὶ τῆς ὅποιας χρῆσιν ποιεῖται Γρηγόριος ὁ Νύσσης εἰς θαυμάσιον ὕμνον πρὸς τὸν Θεόν.

Ποῦ ἔγκειται δῆμος ἡ διαφορὰ τοῦ βιώματος τούτου τοῦ ἄγιου, δῆμος καλοῦμεν τὸ θεῖον, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ βέβηλον; Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα—καὶ πᾶν βίωμα ὡς τοιοῦτον εἶναι θρησκευτικὸν—διακρίνεται ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην ψυχικὴν κίνησιν πρῶτον κατὰ τοῦτο, ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἀξίας, αἱ ὅποιαι βιοῦνται ὑπὸ τοῦ ὑπεκμένου ὡς αἱ ὑψισταὶ πασῶν. Λεύτερον κατὰ τοῦτο, ὅτι κατακυριεύει, ὡς ἥδη ὑπεδηλώθη, σύνολον τὴν ψυχήν. Τρίτον, τέλος, κατὰ τοῦτο ὅτι αἱ ἀξίαι αὗται ἐνέχουν ὑψος ὅλως διόλου ἴδιαζον. ¹⁰ Οἱ θρησκεύων ἀνθρώποις συναισθάνεται ἔαυτὸν ὑψούμενον εἰς ἀνωτέρας ἀξιολογικὰς βαθμίδας, ὑπερεχούσας πάσης ἄλλης καὶ βιουμένας ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτὰς ὡς τὸ νέον κατὰ ποιὸν καὶ περιεχόμενον.

¹¹ Αφοροῦμὴν πρὸς τὴν βίωσιν ταύτην τοῦ ὅλως ἀλλοτρίου, τοῦ διαφορετικοῦ ἀπὸ δῆλα τὰ περιεχόμενα τοῦ κόσμου τούτου, δύνανται νὰ παράσχουν τὰ πάντα, ἡ φύσις, ὁ ψυχικὸς κόσμος, ὁ κόσμος τῆς ιστορίας, τὰ φαινόμενα καὶ τὰ δημιουργήματα τοῦ πνευματικοῦ βίου. Παραδείγματα ἐξ ὅλων τούτων τῶν περιοχῶν τῆς πραγματικότητος θὰ ἔξετρεπον ἡμᾶς πολὺ πέραν τῶν χρονικῶν ὁρίων μᾶς διαλέξεως. Λιὰ τοῦτο θὰ περιορισθῶμεν κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν βραχεῖαν μνείαν τῆς περιγραφῆς τοῦ ὅράματος τοῦ Ἰακώβ, περὶ οὗ διηγεῖται ἡ Παλ. Διαθήκη, ἡ κλασσικὴ μετὰ τῆς Κ. Διαθήκης πηγὴ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Συνεπέια τοῦ διεύρου περὶ τῆς εἰς οὐρανὸν ἀγούσης κλίμακος, ἐφ' ἣς ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέρχονται καὶ κατέρχονται, ἀφυπνισθεὶς δὲ πατριάρχης τῶν Ἐβραίων ἀγαφωνεῖ πλήρης δέους, ἀλλὰ καὶ πλήρης μακαρίας ἀνατάσεως: «ὡς φοβερὸς δὲ τόπος οὗτος! Οὐκ ἔστι τοῦτο ἄλλ¹² ἢ οἶκος Θεοῦ· καὶ αὕτη ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ». Πρόκειται περὶ συναντήσεως τοῦ ὅλως ἀλλοτρίου ὑπὸ

τῆς ψυχῆς του, ἡ δποία διαισθάνεται τὴν ἀμεσον παρονσίαν τοῦ ἄγίου περὶ αὐτήν.¹ Ιερὸν δέος κατακυριεύει αὐτὸν καὶ τὸ βίωμα τοῦ θάτερον εἶναι τόσον συγκλονιστικόν, ώστε αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἰδούσῃ εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον ναὸν εἰς αὐτόν. Καὶ ἀνάλογον τρόπον λαμβάνει καὶ ὁ Αὐγονοτίνος πεῖραν τῆς παρονσίας τοῦ ἄγίου διὰ τῆς μυστικῆς θέας αὐτοῦ, ὡς δηγεῖται εἰς τὸ 7ον βιβλίον τῶν Ἐξομολογήσεών του.² Η ψυχή του ἀνέρχεται διὰ τῆς κλίμακος τῆς κτίσεως μέχρι τοῦ Θεοῦ καὶ συναντᾷ αὐτόν. Λιὰ τοῦ μυστικοῦ ἐκείνου τρόπον ἀνυψοῦται ἐκ τοῦ κόσμου τούτου τῶν αἰσθήσεων εἰς τὸν κόσμον τῆς ψυχῆς, ἐκ τούτου πάλιν εἰς τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος καὶ ἐξ αὐτοῦ τέλος εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἰδίου ἐνδομύχου κόσμου.³ Ενταῦθα ἀφικόμενος ἐκζητεῖ τὴν φύσιν τοῦ φωτὸς ἐκείνου, τὸ δποῖον ἐδημούρογησεν ἐντὸς τῆς ψυχῆς του τὴν βεβαιότητα περὶ τοῦ αἰώνιου. Τὸ αἰώνιον τοῦτο βιοῦ κατὰ μίαν στιγμὴν ἀμέσου θέας, τὴν δποίαν συνοδεύει δέος καὶ μακαρία κατάνυξις ὡς τὸ δντως ὅν. Λαμβάνει λοιπὸν γνῶσιν τοῦ ἀριστού διὰ μέσον τῆς δημιουργίας καὶ μετὰ τὴν πάροδον τῆς στιγμῆς ἐκείνης παραμένει ἐν τῇ ψυχῇ του δύοδος τὸ ἄρωμα τοῦ βρώματος δπερ δὲν ἐτόλμησε ἢ δπερ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ γευθῇ.

¹ Η ἐμβάθυνσις εἰς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, τοῦ δποίου δύο ἐκ τῶν ἀπειραρχίμων ἐκφράσεων παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, διαπιστώνει τὰ ἀκόλουθα γνωρίσματα, τὰ δποῖα χαρακτηρίζονταν αὐτό. Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα διαφέρει τῶν ἄλλων ψυχικῶν γεγονότων, πρῶτον διότι φέρει χαρακτῆρα παθητικόν.² Ο βιῶν ἄνθρωπος δέχεται κάτι, τὸ δποῖον κατακυριεύει αὐτοῦ.³ Ορθῶς διὰ τοῦτο διακρίνει τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἀπὸ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν βούλησιν, αἱ δποῖαι φέρονται οὐχὶ παθητικῶς ἀλλ᾽ ἐνεργῶς.

Ο μυστικὸς *Böhme*, περιγράφει διὰ πλήθους εἰκόνων τὸν παθητικὸν χαρακτῆρα τοῦ βιώματος τούτου. Οὕτω ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀνατολῆς ἐνὸς ἥλιου ἐντὸς τῆς ψυχῆς, περὶ τῆς εἰς αὐτὴν εἰσορμήσεως τῶν κυμάτων τοῦ ἀπεράντου ὀκεανοῦ τῆς θεότητος, περὶ τοῦ αἰφνιδίου ἀνοίγματος μιᾶς θύρας, ἡ δποία ἀποκαλύπτει τὰς διαστάσεις ἐνὸς νέου, τέως ἀγνώστου κόσμου.⁴ Άλλὰ καὶ ὁ γνωστὸς ποιητὴς *Rilke*, ὁ ζητητὴς τοῦ Θεοῦ, διαπιστώνει κατὰ θαυμαστὸν τρόπον τὸν δεκτικὸν καὶ παθητικὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ. «Τὸ νερὸν εἶναι.» Αρκεῖ ἐσὺ νὰ σχηματίσῃς μὲ τὰ δύο σου τεντώμένα χέρια τὸ καθαρὸ τὸ κύπελλο. Κι ἀν σ' αὐτὸ προσθέσῃς τὸ εὐλαβικὸ γονάτισμα, θὰ ἀσωτεύσῃ δίδοντάς σου πολὺ πέρα ἀπὸ δ, τι νὰ χωρέσῃ μπορεῖ ἡ ψυχή σου».

⁴ Ελθωμεν νῦν εἰς τὸ δεύτερον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα. Κατὰ τὸ θρησκευτικὸν βίωμα δ ἄνθρωπος συναντήσανται δπι τοῦτο λαμβάνει χώραν εἰς τὰ ἐσώτατα βάθη τῆς ψυχῆς του, δπι τὸ βίωμα τοῦτο εἶναι τὸ ἐσωτερικότατον, τὸ κεντρικὸν βίωμα τῆς ὑπάρξεώς του. Κυριεύει δληγ τον τὴν προσωπικότητα καὶ κραδαίνει πάσας τὰς χορδὰς τῆς ψυχῆς του. Τὸ τρίτον γνώρισμα τοῦ βιώματος τούτου ἀναφέρεται εἰς

τὸ ἀντικειμενικὸν στοιχεῖον αὐτοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία ἀναφέρεται τουτέστιν εἰς τι τὸ ἐκτὸς αὐτῆς, εἰς τι τὸ ἀντικειμενικόν. Τοῦτο συμβαίνει περὶ πᾶσαν ἐμπειρίαν. Οὕτω ἡ ἔξωτερη ἀναφέρεται εἰς τὸν κόσμον τῶν ἐκτὸς ἡμῶν πραγμάτων, ἡ ἐσωτερικὴ εἰς τὸν ψυχικόν, εἰς τὸν ἐσωτερικόν, ἡ πνευματικὴ εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν. Κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἀναφέρεται καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία εἰς τὸν κόσμον τοῦ Ἅγιου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο τῆς ἀντικειμενικότητος συνδέεται στενῶς πρὸς τὸ γνώρισμα τῆς παθητικότητος τοῦ θρησκευτικοῦ βίωματος. Διότι δὲ δεκτικὸς καὶ παθητικὸς χαρακτὴρ αὐτοῦ διφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι δὲ ἀνθρωπος ἀντιμετωπίζει καὶ αὐτὸς ἀντικειμενικόν τι καὶ ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ ὑπάρχον. Τὴν ἀναφορικότητα αὐτήν, τὴν πρὸς κάτι τὸ ἀντικειμενικὸν ἀγαφορὰν τῆς θρησκείας, διεφύτει πλήρως ἡ φαινομενολογικὴ ἔρευνα. Κατὰ τὸ βίωμα τοῦτο τοῦ ἁγίου δὲν πρόκειται περὶ πλασμάτων τῆς φαντασίας, ἀλλὰ περὶ ἐμπειρίας προϋπάρχοντος τινός, περὶ δεδομένου ἐκ τῶν προτέρων καὶ πρὸ τοῦ ὑποκειμένου ὑπάρχοντος. Τὸ δέος τοῦ Ἰακὼβ καὶ ἡ κατὰ τὴν μυστικὴν θέαν τοῦ ἁγίου ὑπὸ τοῦ Αἴγυοντος ἔξαρσις καὶ γοητεία καθιστοῦν δῆλον, ὅτι πρόκειται ἀληθῶς περὶ ἀντικειμενικοῦ τινος, εἰς τὸ δποῖον ἀναφέρεται τὸ βίωμα καὶ διὰ τοῦ δποίου τρόπον τινὰ ἐκλύεται.⁶ Η σχέσις αὗτη τοῦ βίωματος πρὸς τὸ ἀντικείμενον, τὸ ἀγεξάρτητον τῆς συνειδήσεως ἡμῶν εἶναι καὶ οὐσίαν σχέσις πρὸς τὸ πραγματικόν. Τὸ ἀντικειμενικὸν τοῦτο δηλαδὴ δὲν ἀνήκει εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἰδεατοῦ ἀπλῶς, ὡς αἱ ἴδεαι καὶ δξίαι. Καὶ αὐταὶ βεβαίως εἶναι ἀνεξάρτητοι τοῦ ὑποκειμένου, ἵσχυοντι ἀγεξάρτητως αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ὥστι τὸ πραγματικόν. Τοῦνταί τινα τὸ θρησκευτικὸν βίωμα δὲ ἀνθρωπος συναντᾷ δύναμιν, τὴν δποίαν βιοῖ ὡς πραγματικότητα δχι ὡς τὸ ἰσχὺον μόνον καὶ κῦρος κεκτημένον. Συγχρόνως δμως βιοῖ αὐτὴν ὡς ὑπερβατικὴν πραγματικότητα. Αὐτὸς εἶναι τὸ valde aliud τοῦ Αἴγυοντος, τὸ ἀρρητον τῶν μυστικῶν, τὸ θάτερον, τὸ δλως ἀλλότριον, δ Θεὸς τοῦ Rilke, τὸν δποῖον μόνον δὲ ἀρνητικῶν κατηγορημάτων προσπαθοῦμεν νὰ ψελλίσωμεν. Τὸ γνώρισμα τοῦτο εἶναι οὕτω συμφυὲς πρὸς τὸ βίωμα, ὥστε ἀρνητικής αὐτοῦ θὰ ἐσήμαινε διάλυσιν τῆς θρησκείας. Καὶ αὐτὸς δὲ Schleiermacher κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον αἴρει τὴν πραγματικότητα τοῦ ὑπερβατικοῦ διὰ τοῦ δρισμοῦ τῆς Θρησκείας ὡς ἐποπτείας τοῦ σύμπαντος. Διότι τὸ Universum αὐτοῦ ἵσα δύναται παρ' αὐτῷ πρὸς τὸ αἰώνιον, τὸ ἄπειρον, τὸ πνεῦμα τοῦ πατρός, λοιπὸν πρὸς τὴν θεότητα.

Ἡ πραγματικότης αὗτη, εἰς ἣν ἀναφέρεται τὸ Θρησκευτικὸν βίωμα, εἶναι τέλος ἀξιολογικὴν πραγματικότης. Τὸ γνώρισμα τοῦτο κέντηται θεμελιώδῃ σημασίᾳν διὰ τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν, ἡ δποία ἐθεώρησεν ἀείποτε, κατὰ τὰς ἀνωτέρας τοῦλαχιστον βαθμίδας τῆς ἔξελίξεώς της, ἀν μὴ implicite, καὶ κατὰ τὰς κατωτέρας, τὸ ἄγιον ὡς τὸ ὑψηλὸν καὶ τὸ τέλειον ὡς ἀξιολογικὴν καὶ ἀκολουθίαν πραγματι-

κότητα. Ἐβίωσεν αὐτὸ δχι μόνον ὡς *ens realissimum*, ἀλλὰ καὶ ὡς *summum bonum*.

Τὸ γνώρισμα τοῦτο τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος διερμηνεύει πιστῶς ὁ Γκαῖτε εἰς τὴν ἐλεγείαν τῆς Μαριεμβάδης: «Ἐις τὰ καθαρώτερα βάθη τοῦ στήθους μας ἀνασαλεύει ἔνας πόθος νὰ ἀφιερωθοῦμε θεληματικὰ καὶ ἀπὸ εὐγνωμοσύνην εἰς κάτι τὸ ἀνώτερον, εὐγενέστερον, ἄγνωστον».

Ἐκ τῶν γνωρισμάτων τούτων τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος γίνεται φανερὸν ὅτι συνενώνει ἐν ἑαυτῷ δύο πλευράς, τὰς ὅποιας περιέγραψεν ἀριστοτεχνικὰ ὁ Rudolf Otto. Τὸ ἄγιον, ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὸ βίωμα, εἶναι *mysterium tremendum* καὶ ἀμα *mysterium fascinens*, φοβερὸν σαγηνευτικὸν μυστήριον. Ἀφ' ἐνὸς εἶναι βίωμα ἀπωθήσεως καὶ δέους πρὸ τοῦ Θείου, ἀποστάσεως ἀπ' αὐτοῦ, συνειδήσεως δημιουργικότητος καὶ ἐξαρτήσεως ἐκ τοῦ ἀνωτέρου τούτου καὶ ὅλως ἀλλοτρίου καὶ ἀφ' ἐτέρου βίωμα ἐγγύτητος πρὸς αὐτό, συγγενείας καὶ ἀγάπης πρὸς αὐτό, ἐλξεως ἥπ' αὐτοῦ, πόθου ἐνώσεως μετ' αὐτοῦ, βίωμα τέλος ἐξάρσεως μέχρις αὐτοῦ. Ὁ Αὐγονοστῖνος ἐκφράζει κατὰ κλασσικὸν τρόπον τὰς δύο ταύτας πλευράς, αἱ ὅποιαι συνυπάρχοντας ἀείποτε εἰς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα. Μετὰ τὴν περιγραφὴν τῆς παρουσίας τοῦ Ἅγιον ἐπάγεται: «*Et in ardesco et in horesco. In ardesco quantum similis sum, in horesco quantum eo dissimilis sum.*»

Τὰ δύο ταῦτα ἀποτελοῦν ἔνιαν δλον, μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι δὲν βιοῦνται πάντοτε καὶ ὑπὸ πάντων ἰσοδυνάμως καὶ οὕτω διδηγοῦν εἰς διάφορα εἰδῆ θρησκειῶν, ἀναλόγως τῆς ἐν ἑκάστῃ ἰσχυνόντος πλευρᾶς, εἰς θρησκείας φόβου καὶ εἰς θρησκείας ἀγάπης.

Κατόπιν δλων τούτων, ὅσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας ἀνεπτύξαμεν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν συνοψίζοντες: Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἡ τὸ βίωμα τοῦ ἀγίου εἶναι τὸ ἐν τῷ κέντρῳ τῆς προσωπικότητος λαμβάνον χώραν βίωμα ὑπερβατικῆς ἀξιολογικῆς πραγματικότητος, ἡ δποία εἶναι ἐν ταύτῳ φοβερὸν καὶ ἀμα σαγηνευτικὸν μυστήριον.

Ὁ ἄνθρωπος κατατείνει — καὶ εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ θεμελειώδης διαφορά του ἀπὸ τὰ ζῷα — εἰς τὴν ὑπερχώρησιν, ὡς καλεῖ αὐτὴν δ τορβηγὸς θρησκειολόγος Bergmann, εἰς τὴν διασκέλισιν τῶν δρίων καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν ἡθικήν. Ἄλλ' ἡ ἐμφυτος εἰς τὸν ἄνθρωπον ροπὴ αὐτῇ ἐκδηλοῦται πρὸ πάντων εἰς τὸ θρησκευτικὸν πεδίον, ἀποτελοῦσα τὸ κέντρον αὐτῆς καὶ τὸ μᾶλλον ἐκδηλον γνώρισμα, καὶ δὴ εἰς τοσοῦτον βαθμόν, ὥστε θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὁρίσωμεν τὴν θρησκείαν ὡς ἔρωτα πρὸς ἀπροσίτους ἀξίας, ὡς ροπὴν πρὸς τὸ ἀπρόσιτον. Ἐμφυσῶσα τὴν θεῖαν αὐτὴν δρμὴν εἰς τὸ ἀνθρώπινον στῆθος, παρέχει τόνημα εἰς τὴν ὑπαρξίαν, ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν στενότητα τοῦ κόσμου τούτου καὶ ἐμβάλλει εἰς τὰς

παροδικάς στιγμάς τοῦ καθ' ἥμέραν βίου αἰωνιότητα. Διδάσκουσα τὸν ἄνθρωπον, ὅπως βλέπῃ τὰ ἐγκόσμια *sub specie aeternitatis* χρηγεῖ εἰς αὐτὸν τὴν δύναμιν πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν ἀντιρομιῶν τοῦ βίου καὶ πρὸς συμβιβασμὸν μὲ τὴν στυγνὴν πραγματικότητα. Χωρὶς αὐτήν, χωρὶς τὸ φῶς ποὺ ἀκτινοβολεῖται ἀπὸ τὸ Αἰώνιον καὶ καταγάζει τὰ ἐρέβη τοῦ ἐπὶ γῆς βίου, ὅλα μεταβάλλονται εἰς ἔρημον, ἀπὸ τὴν ὅποιαν δὲν ὑπάρχει διέξοδος. Εἰς ἔρημον, ποὺ ὀλονὲν ἔξαπλώνεται περισσότερον ἐντὸς ἥμῶν καὶ γύρω ἀπὸ ἥμᾶς. Ἀπὸ τὴν πραγματικότητα μᾶς τοιαύτης καταστάσεως ἀναφωνεῖ δὲ Νίτσε: «*H* ἔρημιὰ μεγαλώνει, ἀλλοίμονον σὲ ὅποιον κρύβει μέσα τοῦ ἔρημιές»